

SHODIYA A'ZAMOVA,

Alisher Navoiy nomidagi ToshDO'TAU tayanch doktoranti

“HAFT GULSHAN” DOSTONINING MANBAVIY TAVSIFI HAMDA MATNIY TADQIQI

Annotatsiya: Ushbu maqolada XVIII-XIX asr Qo'qon adabiy muhiti vakili Nodir ijodiga mansub “Haft gulshan” dostoni tadqiq qilinadi. Tadqiqot ishida dostonning № 1801 inventar raqamli nusxasining manbaviy tavsifi keltiriladi hamda asarning “Birinchi gulshan” qismigacha bo'lgan matni matnshunoslik yuzasidan tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: asliyat matn, manba, doston, gulshan, odobi tasnif, nashr, transliteratsiya.

Abstract: This article examines the epic “Haft gulshan” by Nodir, a representative of the 18th-19th century Kokand literary environment. In the research work, a source description of the copy of the dastan with inventory number No. 1801 is given, and the text of the work up to the part “First gulshan” is analyzed from the point of view of textology.

Keywords: original text, source, epic, garden, etiquette, classification, publication, transliteration.

Jahonga bo'y ko'rsatgan o'zbek madaniyatining katta qismi, millatning o'tmish davrlar ruhini hali-hamon o'zida yashatib kelayotgan yozma yodgorliklari, tarixiy obidalariga oiddir. Ushbu matnshunoslik namunalarini o'rganish, ularni tadqiq etish har doim ham dolzarb bo'lib, uning ahamiyati bugunning o'quvchisi bilan kechaning daholari durdona asarlari o'rtasidagi ma'naviyat bog'ini saqlash qadar muhimdir.

Sharq mumtoz adabiyotining ana shunday qiymatli asarlari tagzamirida pand-nasihat orqali tarbiya, insoniy fazilatlarining ulug'lanishi, odob-axloq, ustoz va buyuklarga hurmat kabi tushunchalar aks etadi.

O'zidan avvalgi ustozlarga ergashish an'ana sifatida keng shakllangan bo'lib, bu ma'lum janrning vaznini tanlash, silsilali dostonlarda mavzu, yozuv turi, voqealar bayoni hamda asar nomlarida, asosan, uch, yetti, sakkiz, to'qqiz, qirq, to'qson kabi raqamlarga murojaat etish kabilarda namoyon bo'ladi. “uch kun muhlat”, “yetti saltanat”, “to'qqiz taboq”, “qirq kun to'y” tarzida voqealar bayonida, Ganjaviyning “Haft paykar”i, Dehlaviyning “Hasht behisht”i, Jomiyning “Haft avrang”i, Navoiyning “Sab'ai sayyor”i singari asar nomlarida ham mana shunday an'anaviylikni ko'rish mumkin.

Keyingi davrlarning iste'dodli ijodkorlaridan bo'lgan shoir Nodirning “Haft gulshan” dostoni boshligida tanlangan raqam ham shoirning mumtoz adiblarga yuksak ixlosidan dalolatdir. Doston yetti mustaqil gulshandan iborat, bu uning nomidan ham ayon. Quyida biz dostonning nisbatan mukammalroq hisoblangan №1801 inventar raqamli qo'lyozma nusxasi, uning umumiy manbaviy tavsifi hamda asarning birinchi gulshangacha bo'lgan qismining matniy va mazmuniy o'ziga xosliklari haqida fikr yuritamiz.

O'zbekiston FA ShI qo'lyozmalar fondida saqlanuvchi №1801 inventar raqamli “Haft gulshan” dostoni qalin qora muqova bilan qoplangan. Muqovadan keyin keluvchi 1-a sahifada asar

nomi “*Kitobi Haft gulshan*” deb keltirilgan. Tagida “*Ta’lifi shoiri nomdor va fozili ziliqtidor mutaxallas Nodir*” deb muallif ismi yozilgan. Kitob maxsus jadval, unvon va bezaklardan holidir, hech qanday miniatura rasmlari yo‘q. Kitobning asosiy matni 1-b sahifadan boshlanadi va 106-b sahifagacha davom etadi. Kitobda asrning har yetti gulshani aks etgan. Yozuvi nasta’liq xati bilan, sahifalarda qatorlar 16 satrgacha mavjud, poygirlar va hoshiya yozuvlari ham bor. Unda asarning yozilish sanasi haqida aniq ma’lumot berilmagan, kolofonsiz. 106-b sahifaning davomidan hikoyatlar va inson tana a’zolariga bag’ishlangan kichik-kichik bo’limlar joy olgan. Akademik Aziz Qayumovning ma’lumotlariga ko’ra, bu qism tarjima asardan parchadir: “*Yettinchi gulshandan so’ng muallif Amir Sayid Ali Hamadoniy kitobining farosat bobidan tarjima qilingan hikoyalarni va inson qiyofasiga oid turli naqlarni keltiradi. (vv. 106b-112b). Kitobning bu qismi tugallanmay qolgan. Kitobning umumiy miqdori 6000 misradan ortiqroqdir.*” [3: 165]

“Haft gulshan” dostoni asarning 1910-yilda ko’chirib bostirilgan litografik nashrining so’n-gida kelgan ta’rix ma’lumotlariga asoslanib, hijriy 1240-yilda yaratilgani aniqlangan. Bu milodiy 1824-1825-yillarga to’g’ri keladi. Doston shoira Nodiraga bag’ishlangan.

“Haft gulshan” dostoni an’anaviy bismillahir rohmanir rohiym – basmala; “*jumlayi ashyog’a xalloq*”, karam va qudrat sohibi Ollohga hamd – hamdala; “*nubuvvat xaylining shohi mukarrami*” Muhammad sallollohi alayhi vassallam ta’riflari – na’t, “*Muhammad ummatining akmallari*” – chahoryorlar ta’rifi; qalam vasfi; yozilish sababi aks etgan odobi tasnifda, go’zal tashbehlar bilan boshlangan. Kirish qismlar, o’zidan quyida yozilajak satrlarning maqsad-bayoni, asosan, qiyin jumlar bilan, ko’plab arabiy so’zlar ishtirokida nasrda yozilgan, She’riy qismlar esa birmuncha yengil ifodalar orqali, xalq og’zaki ijodining uslubiga o’xshagan yengillik bilan ifoda etilgan.

Asarning kirill yozuviga qilingan nashri nasriy jumlar bilan boshlanadi: “*Maqsud shohi-di xafo niqobidin chehra ochmog’i va xirad javhari bayon rishtasi uza durru gavhar sochmog’i va ko’ngil soyili hazrat oyim Nodiratul u’qala, mu’inatul g’urabo duosida Allahim ihfazho min havodisotul ayyom valolomi kalimotin mudovamat qilmog’i...*” [4: 11]

Ushbu parchada shoir o’zining tub maqsadining yashirin niqoblarini yechishi, aql toshlaridan o’ziga xos bayon ipiga durru gavharlar tizishi va ko’ngil istagani – aqlilar Nodirasi, g’ariblar g’amxo’ri hazrat Oyim duosida Alloh qo’llagan zamon o’zgarishlarini so’zlashda davom etmog’i xususida yozgan...

Akademik olim Aziz Qayumov: “*Chahor yorlardan so’ng darhol Nodira ta’rifi bayon etilishidan ko’rinib turibdi-ki, shoir Nodiraga zamonaning birinchi shaxsi sifatida qaraydi. Bu esa feodal istibdodi eng avjiga chiqqan paytda, man-man degan yirik feodallar hokimiyatga intilayotgan, mamlakat hayotini o’z bilgilaricha boshqarmoqchi bo’layotgan bir davrda, mutaassib ruhoniylar xotin-qizlar huquqini quturib bo’g’ayotgan, ularning insonlik fazilatini yer bilan yakson qilishga zo’r berib urinayotgan bir zamonda eng dadil, eng jur’atli bir qadam edi*”, - deydi. [3: 167]

To’g’ri, Nodirning bu dadil ta’riflari Nodira siymosini shunchaki bir ayol emasligini ko’rsatadi. Garchand, sarlavha qismining o’zidan boshlab, Mohlaroyim ta’rifi boshlangan bo’lsa-da,

she'riy satrlarda saltanat er yigitlariga ehtirom, hurmat aks ettirilgan. Ya'ni, so'z boshida aqlli, zakovatli, g'amxo'r, kambag'alparvar Nodira haqida gapirilgan bo'lsa ham, xalqning donishmand onasi Nodiraning ahli zako jamoasi, saxovati, azmi ta'rifiga "darhol" kirishilmagan-ki, buni quyida ko'rib o'tamiz.

Ushbu qismda Qur'oni karimning "Qasos" su'rasi 68-oyati keltirilgan: "*va Robbuka yaxluqu ma yashaau va yaxtar*". Ma'nosi: Robbing xohlaganini yaratur va xohlaganini ixtiyor qilur. [1: 3a] Nashr jarayonida siyosiy vaziyat taqozosi bilan diniy istilohlar yetarlicha qisqartirilgan, buni yuqorida ham aytdik, ammo so'zboshi, baribir, Tangri so'zi bilan boshlangan.

She'riy qism boshida qalam ta'rifi keltiriladi:

*"Navo angez kilki anbar olud,
Siyohidin boshi uzra chiqib dud.
Na dud ulkim ko'zidin qon to'kub yosh,
Urubon safha devori uza bosh."* [1: 3b]

Hamda aynan shu qalam tilidan Qo'qon xoni Amir Umarxon vasf etiladi:

*"Dedi faryod olam so'z birla,
Navou savt, g'am anduz birla:
Qani ul shohbozi xilmi tavqir;
Amiral Muslimin shohi jahongir?
Umar savlat, Ali quvvat, falak qadr;
Quyosh yuzluk, shakar so'z luk, qamar badr."* [1: 3b]

Amirning vafotidan so'ng mamlakat boshida undan ikki farzandi: Muhammad Alixon va Sulton Muhammadlar qolgani, ularning ham otalari izidan borib, ahli donishga rahnamo ekanlari so'zlanadi:

*"Shajar yondi qo'yub ikki samarni,
Sadafga topshurub ikki guharni.
Guhar yo'q, balki ikki nuri diyda,
Etib tangri safodin ofarida.
Biri bo'ldi ato mulkig'a sohib,
Muyassar bo'ldi maqsudu maorib."* [1: 4a]

Mazmuni: Ikki mevasini qoldirib, daraxtning o'zi yondi-ketdi. Sadafdek bebaho insonga (Nodiraga) farzandlari, ikki qimmatli gavharini topshirib ketdi. Shunchaki gavhar emas, ikki ko'z gavhari, ikki ko'z nurini topshirdi. Ularni Tangri safo – soflikdan yaratdi. Biri, ya'ni Muhammad Alixon otasining mulkiga sohib chiqdi va maorifga ham rahnamolik uning qo'liga o'tdi.

*"Biri Sulton Muhammad to'rai xon,
Anga banda edi xurshidi tobon.
Jamol ichra edi ul hur go'yo,
Latofatda vujudi nur go'yo."* [1: 4b]

Bunda amirning ikkinchi farzandi Sulton Muhammadning tabiatan xushbichim jussali, ko'rkam inson ekani aytiladi, so'ngra Nodira siymosi chizgiga olinadi. Uning kabi nodir inson

olamda yo‘qligi, pok ko‘ngilli va yuksak aql-u zakovat egasi ekani, bir ishga chin dildan bel bog‘lasa, lafzda, saxovatda yuz yigitdan ziyodaligi zikr etiladi:

*“Sharofatda anosi erdi nodir,
Aningdek bo‘lmag‘ay olamda zohir.
Hama boshdin ayog‘i erdi idrok,
Jahon ichra aningdek kelmagay pok.
Agar har ishni ul etsa iroda,
Karam bobida yuz erdin ziyoda.” [1: 4b]*

Shoira saroyda donishmand ayollardan iborat ilm-u irfon jamoasi tuzgan edi. Ularning bari Zebunnisodek shoirlar, Maryam kabi taqvodorlar edilar. Nodir talmeh, tashbeh san‘atlarini qo‘l-lab ularning ta‘riflarini, Oyimning ularga ishonchini so‘zlar ekan, bir oqil yordamchisi borligini ham aytadi:

*Xususan, anda bir oqil ko‘kaldosh,
Tun oqshom oni birla erdi yo‘ldosh.
Kim oning jismi ichra joni erdi,
Davosiz dardig‘a darmoni erdi.
Farosat ichra andog‘ chust-u choloq,
Ko‘ngulda o‘tgan ishni aylar idrok. [1: 4b]*

Ushbu satrlar bilan shoir saroyining jonli tasvirini chizadi go‘yo.

Undan so‘ng *“Kalomullohning ta‘rifi bayoni”* boshligi bilan Qur‘oni Karim ta‘rifi kelgan va to‘liq 5-a sahifaga mujassamlangan. Mafkura talablari bilan qo‘lyozmadagi mazkur bet nashrda aks ettirilmagan. Ushbu qismda harf san‘atining go‘zal namunasini ko‘rishimiz mumkin-ki, bu mavzuni batafsil keyingi tadqiqotlarimizda oydinlatamiz.

Nodir Umarshoh haqida ma‘lumot berishni davom ettiradi va bu safar *“Hazrat Amiral Musliminning g‘azallarini jam‘ qilmoqni bayoni”* sarlavhasi ostida uning ijodiy faoliyatiga murojaat qiladi:

*“Qolibon yodgor ul nuktadondin,
G‘azallar dur kabi jannat makondin.
Edi olam aro chun durri g‘alton,
Banotul na‘shdek edi parishon. (“banotul na‘sh” – Katta va Kichik ayiq
Ulus bazmig‘a ravshan erdi chun sham‘ yulduzlar turkumi)
Ani Parvindek olib, ayladi jam‘. (Parvin پروین – Hulkar) [1: 5b]; [2: 261]*

Go‘zal va mazmunli so‘zlovchi shoirdan dur kabi g‘azallar qoldi. Ular olam aro dumaloq dur donalari kabi edi-yu, ammo Ayiq yulduzlar turkumining yulduzlari kabi sochilgan (shakliga ishora qilinmoqda), parishon edi. G‘azallarini xuddi Hulkar yulduzlari singari jam‘ qildi. Bu yulduzlar ulus bazmlarining (g‘azal kechalarining) ravshanlatuvchi sha‘mi edi, go‘yo.

Shoirning yuzi g‘am-anduhdan za‘faron tusga kirib, xatto so‘zlari sariq oltin suvi bilan yozilgan. She‘rlarning har sahifasida qonga qon talab etuvchi qaroqchilar, yig‘lay-yig‘lay qon to‘kkan ko‘zyoshlaridan bitilgan harflar bor edi:

*“Erur barcha g‘azal afsonai ishq,
Dema afsona kim, mayxonai ishq.
G‘azal yo‘q, balki sham‘i olam afro‘z,
Erur boshdin ayog‘i dard ila so‘z”. [1: 5b]*

Amiriy vasfi so‘ngida ko‘ngli buzilgan shoir, o‘zi tomonidan tuzilgan, 7 bandli, har band nihoyasida *“Hajr o‘tig‘a kuydi xasta jonim, Rahm et manga yor(i) mehribonim”* takrorlanuvchi bayti keluvchi, tarji‘bandni taqdim etadi. Bandlar 5 baytli, faqat 2-band bundan mustasno, unda 6 bayt mavjuddir. She‘rdagi baytlarning umumiy soni 36 tani tashkil etadi. Bu masala filologiya fanlari doktori Shahnoza Rahmonovanning tadqiqotlarida: *“Dostonda bitta 35 bayt 6 banddan iborat tarje‘band ham keladi”* tarzida ifoda etilgan. Izlanishlarimiz asos qilib olingan №1801 inventar raqamli qo‘lyozmada ushbu she‘r yuqorida aytganimiz kabi 36 bayt 7 bandlidir. Tarji‘band *“doston vaznida emas, balki hazaji musaddasi axrabi maqbuzi mahzuf vaznida yaratilgan.”* [6: 174]

Tarixdan ma‘lumki, shohlar tabiatida “siyosat uchun” bo‘lsa ham, dag‘allik, shafqatsizlik, raiyyat bilan masofa tutish kabi xislatlar bo‘ladi. Ammo Nodir Amiriy faqat maqtagan, kuchli ehtirom bildirgan, firoq va hijron kuyini eng baland notalarda chalgan. U davlatpanohining ketganidan shu qadar iztirob chekkan-ki, g‘am yukidan vujudi zaif, yo‘l qarayverib, qorachilari oq bo‘lib qolganini aytadi:

*“Ey sarvari mulku shoh ofoq,
Ko‘rmakg‘a yuzungni barcha mushtoq.
G‘am etti mening zaif jismim,
Bo‘ldi alamingda toqatim toq.
Yo‘l uzra boqarda intizoring,
Ko‘zlarni savodin ayladi oq.
Ko‘ngil qushi yod etib visolin,
Soz ayladi bu navoi ushshoq.
Hajr o‘tig‘a kuydi xasta jonim,
Rahm et manga yor(i) mehribonim”. [1: 6a]*

Nodir, Uzlat, Muhammad Sharif kabi taxalluslarda ijod etgan shoir bu she‘rda ularning birinchisini qo‘llagan:

*“Ko‘nglini etib figor Nodir,
Qon yoshini lolazor Nodir.
Chun bo‘ldi firoq dashti uzra,
G‘am lashkarig‘a duchor Nodir.
Gulshanda yuzungni hasratida,
Bulbul kabi beqaror Nodir.
Aylar edi vasling o‘lsa hosil,
Jon javharini nisor Nodir.
Hajr o‘tig‘a kuydi xasta jonim,
Rahm et manga yor mehribonim”. [1: 7a]*

Yuqoridagi parchada asliyatda “yuzungni”, “javharini” va “manga” ko‘rinishida bo‘lgan jumlar asar nashrida “yuzingni”, “gavharini” hamda “menga” tarzida transliteratsiya qilingan. [4: 17]

Keyingi sarlavha *“Saroyning sifatini bayoni”* deb nomlanadi. Saroy ziynati *“falak anjumi-din”*, *“sahro qumidin”* ko‘p, g‘ishtlari oltin-kumushdan bo‘lgan Jannat kabi oliy, obod va xalqi mamnun bir go‘sha qilib tasvirlangan.

Tarje‘bandda amir ta‘rifi *“shoh ofoq”* deb boshlangandi, Nodira obrazining batafsil ta‘rifi esa *“moh ofoq”* degan e‘tirof bilan boshlanadi:

*“Solib bir madrasa ul moh ofoq,
Boshini ko‘kka yetkurgan ikki toq”.*

Madrasa tasvirlari go‘zal mubolag‘alar bilan ifoda topgan. Undagi tolibi ilm hamda rahnamo Oyim sifatleri ham, shoiraning ko‘ngli saxosicha kenglik bilan aks ettirilgan:

*“Aning har kungiri borg‘on falakka,
Bo‘lubon oshiyon favji malakka.
Aning toliblari chun Xizr Ilyos,
Hama tangri ibodatin tutar pos.
Aningdek kelmagay dahr ichra oyim,
Aning ko‘ngli saxovat ichra doim.
Jahon gulzorida andog‘ sifatliq,
Topilmas xotun ichra oqibatliq”.* [1: 7b]

Bundan keyingi so‘z, Nodiraning Umarxonga atab qurdirgan maqbarasi – *“imoratdin yasab anda mazori”* ta‘rifida, ulus ziyorati uchun yaratilgan sharoit, Qur‘on tilovati uchun belgilangan vazifadorlik, yetim-u bevalar haqiga hurmat, boshqa hududlardan ahli fazoilning ja‘m qilinishi xususda boradi.

Ayni mana shu payt, Nodirning saroyga qayta kelgan vaqtlari edi. U Umarxonning zamoni-da saroyda bo‘lgan. Vafotini ham, undan keyingi voqealarni ham “jonli ko‘z” bilan tasvirlagani shundan bo‘lsa kerak. So‘ng bir muddat tug‘ilib-o‘sgan yurti Kosonga ketgan. Keyingi kelishi esa Nodiraning she‘rda kelgan *“Surubon kelturub ahli fazoil”* islohotlari bilan ahli ilmni saroy-ga to‘plashi paytlariga to‘g‘ri keladi, bizningcha. Buni shoirning o‘zini saroyga endi qadam qo‘yganlarning guruhida (zumra – to‘da, guruh) sanab, aytgan quyidagi so‘zlaridan ham bilish mumkin:

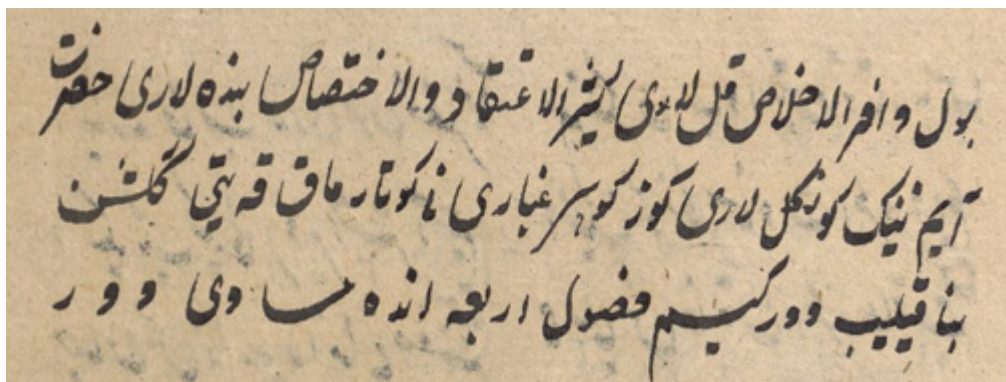
*“Alarning zumrasida emdi man ham,
Bir ishni ko‘ngluma ettim musammam.”*

Olima Tamila G‘ofirjonovanning bergan ma‘lumotlarida ham fikrimizga isbot bor: *“Keyinchalik Qo‘qonga kelib, ijodiy ish bilan shug‘ullangan. Lekin shoirning Qo‘qonga qachon ko‘chib kelgan vaqti ma‘lum emas. Adibning kasonlik do‘sti, xattot, shoir, olim Muhammad Aminxo‘ja Munshiy she‘ridan ma‘lum bo‘lishicha, Uzlat 1810-yilda Kosonda yashab kotiblik bilan kun ke-chirgan. 1819-1822-yillarda esa poytaxtda yashagan, so‘ng yana noma‘lum sabablarga ko‘ra Kosonga ko‘chib ketgan. Keyinchalik yana Qo‘qonga ko‘chib keladi.”* [5: 8]

Demak, “Haft gulshan” dostoni muallifning Qo‘qonga, ya‘ni saroyga ayni shu kelishida, yana ham aniqrog‘i 1824-1825-yillarda yaratilgan (bu haqida oldinroq ham aytgan edik).

Parcha tahliliga qaytsak. Nodirning musammam qilgani – jazm etgani esa, mana bu kirish so‘zda aniq aytilgan: “Bul vofir ul-ixlos qullari, kasir ul-e‘tiqod val ixtisos bandalari hazrat oyimn-

ing ko'ngillari ko'zgusi g'uborini ko'tarmoqqa yetti gulshan bino qilibdurkim, fusul arba'a anda musoviydur." [1: 8b]

Asliyat matnining 8-b sahifasi birinchi qatorida داقٲعالا ريٲك (kasir ul-e'tiqod) tarzida kelgan jumla, asar nashrida "qosirul e'tiqod" ko'rinishida tabdil qilingan. [4: 19] Bu tabiiy ravishda, mazmuniy xato ro'y berishiga sabab bo'lgan.

Chunki "vofir" – mo'l, ko'p; "kasir" – ko'p, mo'l; "qosir" – kamchilikli, kalta, kuchsiz, ojiz ma'nolarini ifoda etadi. Matndan "Mohlaroyim Nodiraning bu ko'p ixlosli muxlislari, bisyor e'tiqod ko'rsatuvchi va ko'plab sohaning xoslaridan bo'lgan qullari honimning ko'ngillari g'uborini aritmoq uchun yetti gulshan bino qilibdi. Bu to'rt faslga tengdir" ko'rinishida mazmun anglashiladi. Agar "kasir" so'zining o'rniga "qosir"ni qo'ysak, "qusurli e'tiqod" mazmunini vujudga keltiradi. Ya'ni "qosir" kalimasi bu yerga ham dalilan, ham mazmunan mos kelmaydi.

Nodirning shoiraga chuqur hurmatidan, uning hijron azobidan afgor bo'lgan ko'nglini biroz bo'lsa-da oydinlatish uchun qilgan sa'y-harakatlari ortidan, ushbu yetti gulshan bino bo'lgandir:

"Yasodim oni uchun yetti gulshan,

Ko'rib tobsun aning to ko'ngli ravshan". [1: 8b]

Shu yerda yana bir ma'lumot, mazmunan "topmoq" fe'lini anglatuvchi ushbu belgilangan jumla asliyatda qariyb 80 foiz o'rinda "tobmak" shakli bilan kelgan. So'zni jarangli undosh bilan "tobti", "tobgan" tarzida qo'llash davr tilining xosliklaridan bo'lib, chunonchi Muhammadalixon ko'chirtirgan bezakli bir majmua debochasida "Va bu sultoni oliqadarning (Muhammadalixonning) muborak xotirig'a barcha musannifotlardin devonlarikim alfozi turkiy bilan tasnif tobgan bo'lsa mag'rubroq edi." [7: 225] deya yozilgan ushbu jumlarida bunga amin bo'lamiz. "Haft gulshan" nashrida "tobmak" birligi o'rniga aksariyat hollarda "topmoq" [4: 20] fe'li berilgan. Bu mazmuniy va jiddiy o'zgartirish emas, ammo o'z holicha transliteratsiya qilingani ma'qulroq bo'lardi, bizningcha.

Asardan ko'zlangan maqsad o'z ifodasini topgandan so'ng, ketma-ket ikki hikoyat beriladi:

Dastlabki hikoyatda Mahmud Nosir ismli saxovatli bir podshohning "atosining oti" va "fano bo'lmaslig'i avqoti" uchun bir bog' bino qilib, padariga taqdim qilgani tasvirlaridan boshlanadi. Shunda zakiy ota farzandiga yillar o'tib, bu bog'dan asar ham qolmaydi, ya'ni "Bu bog'-u meva-din manga ne hosil?", deydi va undan ko'ra bazmiga ahli fazoyilni jamlashini, bu ixtisos egalari uning nomiga madh-u rasoyil yozishlarini maslahat beradi:

"Taraddud birla ul dam aylabon fikr,

Sani otingni anda aylasun zikr.

*Bu ishdin qolg'usi oting-u otim,
Agarchandiki, mahv o'lsa, hayotim".*

Otasining o'zi ham farzandining jud-u ehsonini tarannum etib necha abyot yaratganini, shunchaki abyot emas, har birida lola-u gul, rayhon-u sunbul bo'lgan, har biri o'tgan shohlar hayotini voqelantirgan pand-u nasihat, muhabbat, hajr-u vasl hamda munosib hikoyatlardan iborat, jami yetti gulshan ekanini aytadi.

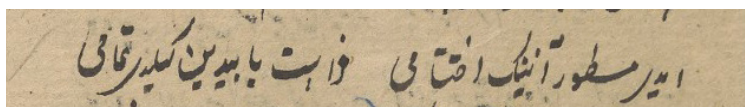
Bu bilan muallif oldinda keluvchi gulshanlarga hozirlik o'laroq, tanishtirma qismini taqdim qiladi.

Dostonning 1961-yilgi nashrida ayni shu hikoya ichida bir jumla va belgi e'tiborimizni tortdi:

*"Edi mastur oning ihtimoli (?)
Farosat bobidin keldi tamomi."* [4: 21]

Asar nashrining tayyorlovchisi Tamila G'ofirjonova tarafidan bir so'z qarshisiga (?) belgisi qo'yilgan. Bu so'zning "ihtimoli" ekaniga shubha bor qabilidagi matnshunoscha izoh. To'g'ri, bu haqiqatdan ham "ihtimoli" so'zi emas, "ixtitomi"dir (*"ixtitom"* – *tamom bo'lish*):

[1: 9a]

Edi mastur oning ixtitomi,

Farosat bobidin keldi tamomi. (Mazmuni: uning yakuni oldin yozilgan va hammasi farosat bobidan edi)

Bu tanimlama o'z isbotini kitobning 106-b sahifasi o'rtasida topgandir. U yerda asosiy qism tugagandan so'ng, shunday kirish qism yozilgan:

"So'z bahoristonining ixtitomi va bayon gulistonining tamomidin so'ngra murshid hoqoni Amir Sayyid Ali Hamadoni kitobi ichra farosat bobidin ko'rub basharu anom(i) xos va a'vom manfa'atlari uchun tayammunan guhar yanglig' nazm silkig'a tortildi." [1: 106b]

Hikoyatda kelgan shoh otasi obrazida muallif Nodirning o'zini ko'rish mumkin, yozgani haft gulshan esa, tadqiq etayotganimiz – mazkur dostonidir. Asarning boshidayoq kitobning oxirida aks etadigan bob tasvirlari berilishi ham biroz ajablanarli, shuning uchun ushbu hikoyat gulshanlar tamomlangandan so'ng yozilgan bo'lishi mumkin, deb o'ylaymiz.

Ikkinchi hikoyat suvi badta'm, sho'r, o'zi xaroba bo'lgan joyda yashovchi bir qishloqi bandaning chashma sari safarga azm qilgani, u yerga yetgani, qonib suv ichgani, vanihoyat, tomog'i toza va xushta'm suv mazasiga yetishgani, meshini ham to'ldirib olgani hamda bundan qalbi faxr qilib borayotgani tasvirlari bilan boshlanadi:

*"Ko'rundi ul mazoqig'a guvoro,
Aning ishqida bo'ldi zor-u shaydo.
Solib mashk ichra sudin ayladi pur,
Borur erdi anga aylab tafoxur."* [1: 10b]

Yo'lovchi shu ketishida Bag'dod sultoniga yo'liqadi, unga suvidan taqdim qiladi. Xalifa ham bu suvdan ichib, juda mamnun bo'ladi va unga suvning nafaqasini beradi hamda kelgan yo'llariga ravona bo'lishadi.

Shundan so'ng Nodir yana "ahli donish ichra moh" bo'lgan Nodiraga murojaat qilib, unga ushbu nomasini taqdim qiladi va "loshaliq birla surukdin" (saroyga yig'ilgan ilm jamoasidan azbaroyi o'lik qarash bilan qolib ketishiga bahya qolgani haqida gap boryapti) qolishiga yo'l qo'ymagani, mehribonligi uchun tashakkur sifatida yod etiladi.

*Shu yerda Uzlat taxallusi bilan bayt keladi:
"Ki homil anda izzat birla yopunsun,
Bu Uzlat qulluqi ichra quvonsun."
So'ngra Nodira haqiga go'zal duolar qiladi:
"Iloho ul quyosh yuz hurivashni,
Ki hijron mulki ichra javrkashni.
Saodat taxti uzra ikki gulfom,
Jam'i do'sti va ahli xuddom
Amon etg'il davosiz ofatingdin,
Balo-u, javr(-u), ranj-u mehnatingdin."*

Nodir go'zal duolar izidan "safoliq bodasi" yo'ldoshligida avvalgi, ya'ni birinchi gulshan sari guzar etadi.

Aminingizkim, ushbu kitob "Haft gulshan" deb nomlanadi, lekin mumtoz an'analarga sodiq muallif tarafidan gulshanlar tasviriga darhol kirishilmaydi. Davrning deyarli barcha ijodkorlari ijodida barqarorlashgan ketma-ketlik – "odobi tasnif"dan keyin ham amorat hayoti, siyosiy ahvol, saroy tasvirlari, mamlakat kishilarining kayfiyati, umuman, oldinda keluvchi voqealar, qahramonlar, kitobning so'ngi haqida umumiy ma'lumot berilib, bunda o'quvchini kutayotgan hodisotlar daragi ochiqlanadi.

O'ziga xos baytlar zanjiridan bunyod bo'lgan mazkur kirish qismida muallifning biografiyasiga oid qimmatli ma'lumotlarni ham uchratish mumkin. Shoir biografiyasini qayta tuzish masalasi, gulshanlarning izchil ta'rifi, tahlili, matniy o'ziga xosliklari, xattot uslubi, nashr va asliyat o'rtasidagi tafovutlar, asarda badiiy san'atlarning qo'llanishi kabi mavzular kutilayotgan keyingi tadqiqotlarimizga asos bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. كتاب هفت گلشن. نادر. *O'zFA ShI Qo'lyozmalar fondi, inv. № 1801, – 114*
2. Ўзбек классик адабиёти асарлари учун қисқача лугат. Тузувчилар: Шамсиев П., Иброҳимов С. – Тошкент: Ўзбекистон ССР ФА наشريёти, 1953 й. – 454 б.
3. Қаямов А. Асарлар. Қўқон адабий муҳити. 7-жилд, 1-китеб. – Тошкент: Мумтоз сўз, 2010 йил. 159-226 бетлар.
4. Нодир. Ҳафт гулшан. Наирга тайёрловчи: Ғофуржонова Т. – Тошкент: Ўзбекистон ССР ФА наشريёти, 1961 йил. – 212 б.
5. Ғафуржонова Т. Нодир ва унинг "Ҳафт гулшан" достони. – Тошкент: Фан, 1982 йил. – 95 б.
6. Rahmonova Sh. *O'zbek epik poeziyasida aruz tizimining o'rni. Filologiya fanlari doktori (DSc) ilmiy darajasini olish uchun tayyorlangan dissertatsiya. 2023-yil. – 266 b.*
7. Жўрабоев О. Навоий даври девончилигининг XIX аср Қўқон адабий муҳитига таъсири масалаларига доир. // Алишер Навоий ва Қўқон адабий муҳити. – Қўқон, 2021.